

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ

Присвячено аналізу соціального контексту та виокремленню площин соціально-психологічного дискурсу проблеми розвитку громад в Україні. Місцева громада є полем задоволення базових екзистенційних потреб особистості, виступає центральним актором громадянського суспільства, маючи давнє соціально-культурне підґрунтя в Україні, є простором реалізації тенденції до глобалізації у вирішенні проблем сталого розвитку суспільства. Соціально-психологічний вимір розвитку територіальних спільнот передбачає урахування вітчизняного соціокультурного контексту в емпіричних дослідженнях соціального капіталу спільноти, локальної ідентичності, ментальних моделей життєвого світу, психологічного почуття громади.

Ключові слова: територіальна громада, місцева спільнота, соціокультурний контекст, середовище проживання, ментальна модель світу, соціальний капітал, спосіб життя спільноти.

Постановка проблеми

Вступ. Трансформаційні зміни соціальної сфери в Україні зумовлюють постійну динаміку змісту професійної компетентності соціальних працівників. Її суспільно затребуваною складовою на часі виступає здатність працювати на рівні територіальної громади, що включає володіння компетенціями з оцінювання потреб, спільного планування, соціального проектування, соціальної мобілізації, розвитку місцевої громади.

Актуальність розвитку громад в Україні зумовлена низкою чинників.

По-перше, громада у сенсі місцевої спільноти, середовища проживання є джерелом задоволення важливих соціально-психологічних потреб особистості — у приналежності і прив'язаності (*belongingness and affection*) за А. Маслоу; екзистенційних потреб у встановленні зв'язків (*relatedness*) та в коріннях (*rootedness*) у термінології Е. Фромма. Саме у місцевій спільноті розміщено топоси дійсного буття людини, що визначають горизонти її вкоріненості — екзистенціали Дому, Поля, Храму (за М. Гайдеггером). «Дім» позначає не лише будинок, а місце зустрічі поколінь, місце родинно-родової вкоріненості. «Поле» — це не просто довкілля, природне середовище, а «поле життя», той світ, у якому розгортається екзистенція людини у часопросторі природи. «Храм» — місце зберігання духовних цінностей [5]. Тобто фізичний простір місцевої спільноти насичений соціально-психологічними смислами, втрата яких, наприклад, в умовах глобалізаційних ризиків, зумовлює деструкції в особистісному розвитку та суспільному поступі.

По-друге, як засвідчує міжнародний досвід, саме повноцінна наснажена громада виступає центральним актором громадянського демократичного суспільства. З огляду на аномічну деморалізованість, загострення індивідуалізму, соціальний ізоляціоналізм, фаталістичне сприйняття світу (властивості, якими наділений соціально-психологічний портрет сучасного українця за результатами соціологічних досліджень Є. Головахи [7]), концепт громади набуває особливої актуальності в Україні, що декларує свій поступ у напрямі до громадянського суспільства, підвищення якості життя та соціального добробуту.

По-третє, розвиток місцевої громади виступає важливим інструментом досягнення змін в концепції збалансованого розвитку суспільства (англ. *sustainable development*) як нової парадигми існування людства, що відображує усвідомлення життєвої важливості холістичного підходу (інтеграції економічних, екологічних і соціальних компонентів) у виборі і реалізації сценаріїв поступу у майбутнє. Концепція збалансованого соціального розвитку розглядається як альтернативний шлях, спосіб виходу з інституційної кризи держави загального добробуту (*welfare state*) у багатьох країнах світу. Збалансований розвиток робить наголос на діяльності міжсекторальної соціальної політики, спрямованої на досягнення бажаних цілей і зниження рівня соціального виключення [17 та ін.]. У такий спосіб розвиток місцевих спільнот у напрямі сталості (*sustainability*) створює умови для нормального соціального функціонування, сприяє підвищенню якості життя, запобігає виникненню соціальних ризиків та маргіналізації, що поступово призводить до зменшення кількості вразливих груп, які потребують соціального захисту.

По-четверте, в Україні громада як соціокультурний феномен має давнє коріння. Твори українських мислителів XIX — початку XX ст. вказують на важливу роль громади в житті українського суспільства: “...Ніде на землях під Росією нам не доводилося зустрічати такого ясного і розумного розбору прав і інтересів сільської громади, як в українців. Витривалість і завзяття українських громад при обороні своїх інтересів стали прислів'ям” (Ф. Щербина. Очерки украинских артелей. — Одесса, 1880, [6]). У працях М. Драгоманова, І. Франка, П. Куліша громада постає спільнотою вільних осіб, соціальною молекулою у макротілі людства, основним засобом здійснення народовладдя [10].

Відтак територіальна громада виступає тією соціально-психологічною реальністю, полем практичної діяльності, в якій уможлиблюється здійснення впливів у напрямі просування соціальних змін в Україні, вирішення глобальних проблем людського розвитку, конструювання нових соціальних структур.

З іншого боку, з позицій науки дослідження соціально-психологічних феноменів громади, розроблення й удосконалення соціально-психологічного забезпечення розвитку територіальних спільнот є завданнями, що відповідають сучасній соціально-психологічній парадигмі [1, 8], якій властиві методологічний зсув у напрямі до постмодернізму, посилення ролі соціального контексту в дослідженнях, аналізу соціальних змін, конструювання соціального світу, пошуків ідентичності в умовах глобалізації.

Аналіз останніх досліджень. Соціально-психологічна тематика спільнот в Україні розвивається у працях В. Васютинського в межах соціально-психологічної моделі колективного самовизначення спільноти [2 та ін.]. Широко представлено проблематику територіальної спільноти у працях Л. Найдьонової, тут вводяться й аналізуються специфічні поняття та категорії психології спільнот, зокрема поняття рефлексивного капіталу, поділеного досвіду, залучення, наснаження та ін. [9]. У роботах наукової школи Ю. Швалба ґрунтовно представлено тематику психологічної організації простору життя особистості, життєвого середовища, а також способу життя спільноти як мети соціальних змін у соціальному проектуванні [14 та ін.]. Зокрема, С. Волевахою досліджувалися соціально-психологічні умови управління розвитком спільнот, що постраждали внаслідок катастроф [3]. О. Ліщинська вирішує проблему вразливості спільноти до деструктивних впливів [4].

Разом із цим, недостатньо висвітленими на теоретичному і практичному рівнях залишаються питання, пов'язані з розвитком громад в Україні, бракує системних емпіричних досліджень з урахуванням вітчизняного соціокультурного контексту, результати яких можуть слугувати основою для створення конкретних соціально-психологічних рекомендацій, прикладних методик розвитку громад в Україні.

У цьому зв'язку постає проблема наповнення змістом поняття «територіальна громада, спільнота».

Мета статті полягає у здійсненні аналізу соціального контексту та виокремленні площин соціально-психологічного дискурсу проблеми розвитку громад в Україні.

Виклад основного матеріалу

Привертає увагу доволі широкий спектр термінів, що уживаються в літературі як синонімічні: «територіальна громада», «локальна (місцева) спільнота», в російській мові — «община», «сообщество», «комьюнити» (транслітерація з англійської — *community*).

В. Васютинський пропонує розглядати спільноту як «відносно велику (чисельну) номінально-реальну соціальну групу, що виділяється за наявністю спільної ознаки, яка виявляється для багатьох або більшості її носіїв суб'єктивно значущою, а кількість таких носіїв досягає достатньо критичного рівня» [2, 121].

Такою спільною ознакою для територіальної (місцевої) спільноти виступає місцевість, територія, простір, середовище проживання. Приміром, Я. Щепанський у книзі «Елементарні поняття соціології» визначає територіальну громаду як групу людей, члени якої «пов'язані узами спільного відношення до території, на якій вони мешкають, і узами відносин, що випливають із факту проживання на спільній території» [16]. Але, як видно з визначення, однією ознакою території поняття не обмежується.

У переважній більшості досліджень виділяють чотири обов'язкові критерії громади-спільноти: 1) населення / спільність людей (історична, культурна, сусідська і т.д.); 2) місце (територія), простір в межах певних кордонів (географічних, адміністративних, економічних, інформаційних і т.д.), середовище проживання; 3) соціальна взаємодія (сусідські відносини, загальні правила і норми поведінки, спільні владні структури, соціальні послуги, організації, взаємозв'язок у виробничій діяльності і т.д.); 4) почуття приналежності, психологічна ідентифікація з громадою/психологічне почуття громади (спільність цінностей, відчуття приналежності до подій у громаді, почуття відповідальності перед громадою тощо).

Тобто місцева спільнота розглядається як група людей в природному середовищі, наділена географічними, політичними і соціальними межами і розвиненим міжособистісним спілкуванням, в якій люди взаємодіють на певній території для досягнення спільних цілей та ідентифікують себе з цією спільнотою.

Водночас, відповідно до ст. 1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», територіальна громада — це жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр.

Як бачимо, в правовому полі нашої держави у визначенні громади на перше місце виступають територіальний та адміністративно-управлінський чинники. Громада як активний суб'єкт колективної діяльності, наділений спільними цінностями, цілями,

інтересами, ідентичністю, іншими соціально-психологічними характеристиками взагалі не розглядається. Такий стан речей спричиняє ситуацію, коли громаду ідентифікують з органами місцевого самоврядування, які далеко не завжди виражають реальні інтереси її мешканців.

Ще однією термінологічною проблемою є синонімічне уживання термінів «громада», «спільнота», «община», «ком'юніті». Між тим, помітні й деякі суттєві особливості їх змісту, зокрема термін «спільнота» має значно ширші рамки застосування (від територіальної спільноти, інтернет-спільноти до спільноти національної, а часом, і загальнолюдської).

А специфічною особливістю українського терміну «громада» є його корінний зв'язок зі словами «громадянин», «громадянський», чого немає, приміром, ні в англійській («community» — «citizen», «civil, civic»), ні в німецькій («gemeinde», «gemeinschaft» — «bürger», «bürgerlich», «der zivilen»), ні в російській («община», «сообщество» — «гражданин», «гражданский») мовах.

Тобто категорія громади в українській історико-філософській та соціокультурній традиції є тісно пов'язаною з концептом громадянського демократичного суспільства. І в цьому сенсі *розвиток громад* стає майже тотожним за значенням *розбудові громадянського суспільства*, тобто набуває політико-психологічного звучання.

З іншого боку, уживання синонімічного за значенням виразу «місцева, локальна спільнота» з акцентом на локусі, місцевості, середовищі проживання певної спільноти людей відкриває для науковця широкий простір екопсихологічного аналізу, як на рівні окремої особистості (ментальна картина, модель світу, життєвий світ людини, спосіб життя та ін.), так і на рівні спільноти-групи, екосоціальної системи (вплив середовища проживання, екопсихологічний досвід спільноти, локальна ідентичність тощо).

Як зазначає М. Черноушек у своїй книзі «Психологія життєвого середовища» [13], «давньогрецька філософія ... розуміла середовище як «фізис», як єдине ціле, що включає світ і людину в усіх їх взаємозв'язках». Результатом комплексного характеру сприйняття довкілля виступають ментальні карти середовища, які, як зауважує автор, є внутрішньою картиною середовища, в якому ми існуємо.

Український фахівець у царині когнітивної психології М. Смульсон визначає ментальну модель світу як психологічний конструкт, який фіксує результат інтелектуального пізнання світу людиною, рівень розуміння людиною себе, інших та довкілля. З іншого боку, ментальні моделі світу є внутрішнім психологічним механізмом інтерпретаційного процесу, а розуміння світу та відповідні дії визначаються, як відомо, не самими подіями, а їх інтерпретаціями або інтерпретаційними схемами. Тому як індивідуальні, так і групові ментальні моделі (результат суб'єктивного відображення та інтерпретації власного досвіду або досвіду групи, популяції, суспільства) конструюють (конституують) наш світ [11].

Російська дослідниця Р. Грановська також тлумачить ментальну модель як «психічний конструкт, в якому сконцентровані накопичені людиною і систематизовані на певний момент уявлення про світ і себе — Модель Світу. Її вплив на самопочуття і поведінку людини визначається синтезом особистого досвіду й історичних традицій її середовища. Вона інтегрує людину як особистість і слугує їй універсальним персональним інструментом, який є незамінним в орієнтації і розв'язанні всіх життєвих задач... Модель світу виступає як цілісна система, де беруть свій початок усі висунуті

людиною гіпотези, допомагаючи їй передбачати події і бути готовою діяти відповідно до них» [11].

Отже, ментальна модель світу людини — це суб'єктивний простір, середовище, в якому, за великим рахунком, відбувається саморозгортання розвитку особистості, формується й інтерпретується досвід та проектується її щоденна поведінка. У такий спосіб експлікація ментальних моделей особистості та спільнот конструє реальність.

Дослідження того, у який спосіб (кількісно, структурно, функціонально, когнітивно, афективно-мотиваційно, конативно) територіальна громада є представленою у ментальній картині світу її членів, також є важливим завданням соціальної психології спільнот. Тут варто згадати про територіальну/локальну ідентичність, яка, за висловом Н. Шматко, Ю. Качанова, є результатом «приватної, локальної можливості когнітивного моделювання ретроспективних географічних образів, які розглядають як умовно замкнуті ментальні світи» [15].

Важливою характеристикою місцевої громади є також психологічне почуття спільноти, оскільки ступінь розвиненості цього почуття великою мірою впливає на інтегрованість та життєздатність спільноти, її можливість вирішувати важливі для людей проблеми.

D. McMillan і D. Chavis виділяють чотири фактора, що утворюють почуття громади: 1) членство, тобто почуття приналежності та емоційної безпеки. Це почуття передбачає визнання певних меж, які допомагають відрізнити «свого» та «чужого». Такими межами можуть бути як фізичні, так і символічні об'єкти; 2) вплив, тобто можливість відчувати себе вільним, усвідомлюючи власну впливовість через уповноваження громадою; 3) інтегрованість та здійсненність особистих бажань людини, рівень задоволення її потреб, тобто почуття єднання з іншими людьми, що базується на цінностях, які відповідають інтересам як спільноти, так і індивіда; 4) поділений емоційний зв'язок, що базується на спільному переживанні подій, історій, планів [18].

Дослідження територіальної спільноти за критерієм і в площині соціальної взаємодії потребує введення поняття «соціальний капітал», яке позначає механізм, що забезпечує зростання потенціалу спільноти завдяки згуртованості її членів. Соціальний капітал — це колективний ресурс, який складається із громадської участі, мережі зв'язків, норм взаємності, а також різноманітних організацій, які просувають довіру між громадянами і діють на покращення спільного благополуччя [9].

На думку Л. Найдъонової, соціальний капітал розвивається завдяки рефлексивному капіталу спільноти, створеному в соціальному обміні її членів на підставі переосмислення стереотипів минулого стану суспільства, рефлексії сучасного і самовизначення майбутнього [там само].

Російські дослідники Татарко і Лебедева у психологічній структурі соціального капіталу виділяють: 1) довіру (міжособистісну й інституційну) як провідний показник соціального капіталу; 2) соціальну згуртованість, спрямовану на подолання нерівності, відторгнення, ізоляції та посилення соціальних зв'язків і взаємодій, що може бути виміряна за індикаторами широти і багатоманітності соціальних зв'язків, їх інтенсивності, а також взаємності; 3) взаємну толерантність як прийняття світу в усій його різноманітності та відсутність негативного ставлення до «іншого», «відмінного»; 4) громадянську ідентичність, що розглядається авторами на мікро-, мезо-, та мегарівні, наприклад, залучення населення до різних громадських організацій [12].

Ще одним дискусійним питанням, у площині соціальної психології постає проблема пошуку механізмів досягнення суттєвих змін способу життя спільноти як системної цілісності [14], інституціалізації нових видів діяльностей. Ю. Швалб вказує на суттєву проблему в процесі досягнення змін, яка полягає в тому, що «люди звикли мислити категоріями предметно-речових цілей, у той час як цілі на побудову нових діяльностей зустрічаються дуже рідко, відсутні навички їх формулювання» [там само, 269]. Розв'язання протиріччя вбачається у формуванні двох цільових конструктів у соціальному проектуванні: по-перше, конструкт предметно орієнтованих мотивів, тобто задач, спрямованих у кінцевому результаті на «виникнення нових компонентів соціальної інфраструктури життя спільноти»; по-друге, конструкт діяльнісно орієнтованих установок, тобто завдань, спрямованих на підтримку процесів виникнення і розповсюдження серед членів спільноти нових соціальних діяльностей [там само, 269].

Висновки

Аналіз вітчизняних і зарубіжних літературних джерел засвідчує значний соціально-психологічний потенціал досліджень місцевої спільноти/територіальної громади у площинах політико-психологічного, екопсихологічного, соціально-когнітивного дискурсів.

У політико-психологічному вимірі розвиток громад утворює досвід демократичних практик, виступає чинником суспільних трансформацій у напрямі розбудови громадянського суспільства, що має давнє історико-культурне підґрунтя в Україні.

Екопсихологічний вимір місцевої спільноти спрямовує вектор досліджень у напрямі екосистемного/екосоціального підходу, дослідження локальної ідентичності, формування екопсихологічного досвіду спільноти, психологічного почуття громади, вивчення впливу середовища проживання на розвиток особистості.

Дослідження громади у соціально-когнітивній площині відкриває горизонти для психолого-герменевтичних досліджень, застосування наративних методик у напрямі до проектування та розуміння ментальних моделей світу членів спільноти.

Технології соціального проектування та соціальної мобілізації, використовувані у професійній діяльності фахівців із соціальної роботи потребують доповнення соціально-психологічним змістом з урахуванням вітчизняного соціокультурного контексту. Розробка соціально-психологічного забезпечення розвитку громад в Україні є важливою науковою проблемою та перспективною сучасної прикладної соціальної психології.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреева Г. М. Социальная психология: векторы новой парадигмы [електронний ресурс] / Г. М. Андреева // Психологические исследования: електронний научний журнал. — 2009. — № 1(3). — Режим доступа : <http://psystudy.ru>
2. Васютинський В. О. Соціально-психологічні параметри надання повноважень спільнотою / В. О. Васютинський // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. — К., 2010. — Т. 12, ч. 1. — С. 121–132.
3. Волеваха С. В. Соціально-психологічні умови управління розвитком спільнот, постраждалих від катастроф: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. психол. наук :

19.00.05 «Соціальна психологія, психологія соціальної роботи» / С. В. Волеваха. — К., 2010. — 20 с.

4. Ліщинська О. А. Розроблення інструментарію для визначення передумов потенційної вразливості спільноти до деструктивних впливів / О. А. Ліщинська // Наукові студії із соціальної та політичної психології. — 2009. — Вип. 23(6). — С. 60–66.

5. Личковах В. А. Філософія етнокультури: теоретико-методологічні та естетичні аспекти історії української культури / В. А. Личковах. — К. : Вид. ПАРАПАН, 2011. — 196 с.

6. Липа Ю. Призначення України / Ю. Липа. — Львів : Просвіта, 1992. — 270 с.

7. Миколюк О. Громада – це сила. [електронний ресурс] / О. Миколюк // День. — 2010. — № 194. — Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/314017>

8. Москаленко В. Особливості дослідження соціалізації особистості в інтерсуб'єктній парадигмі / В. Москаленко // Соціальна психологія. — 2009. — № 5. — С. 35–48.

9. Найдьонова Л. А. Розвиток громадянського суспільства як участь у колективних діях спільнот / Л. А. Найдьонова // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави : зб. наук. пр. — 2008. — Вип. 7. — С. 24–34.

10. Сила В. Г. Соціальна роль громади в умовах трансформації українського суспільства / В. Г. Сила // Сталий розвиток у соціальному вимірі: глобальним проблемам локальні рішення: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (2 лист. 2011 р., м. Чернігів). — Чернігів, 2012. — С. 65–69.

11. Смульсон М. Л. Дослідження ментальної картини світу засобами наративізації / М. Л. Смульсон // Актуальні проблеми психології: психологічна герменевтика. — К., 2010. — Вип. 6. — Т. 2. — С. 25–35.

12. Татарко А. Н. Социальный капитал: теория и психологические исследования / А. Н. Татарко, Н. М. Лебедева. — М. : РУДН, 2009. — 233 с.

13. Черноушек М. Психология жизненной среды / М. Черноушек ; пер. с чешского И. И. Поп. — М. : Мысль, 1989. — 174 с.

14. Швалб Ю. М. Социально-психологические аспекты институционализации социальных проектов в локальных общинах / Ю. М. Швалб // Актуальні проблеми психології: екологічна психологія : зб. наук. пр. — К., 2009. — Вип. 20. — Т. 7, ч. 2. — С. 263–270.

15. Шматко Н. Территориальная идентичность как предмет социологического исследования / Н. Шматко, Ю. Качанов // Социологические исследования. — 1998. — № 4. — С. 94.

16. Щепаньский Я. Элементарные понятия социологии / Я. Щепаньский. — М. : Прогресс, 1969. — 240 с.

17. Lunt N. The rise of a “social development” agenda in New Zealand / N. Lunt // International Journal of Social Welfare. — 2009. — № 18. — P. 3–12.

18. McMillan D. W. Sense of Community: a Definition and Theory / D. W. McMillan, D. M. George Chavis // Journal of Community Psychology. — Volume 14. — 1986. — P. 6–23.

Сила Т. И.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО СООБЩЕСТВА

Посвящена анализу социального контекста и определения плоскостей социально-психологического дискурса проблемы развития сообществ в Украине. Местное сообщество выступает полем удовлетворения базовых экзистенциальных потребностей личности, пространством реализации тенденции глобализации в решении проблем устойчивого развития общества. Социально-психологическое измерение развития территориальных сообществ предполагает учет отечественного социокультурного контекста в эмпирических исследованиях социального капитала сообщества, локальной идентичности, ментальных моделей жизненного мира, психологического чувства сообщества.

Ключевые слова: *территориальное, местное сообщество, социокультурный контекст, среда проживания, ментальная модель мира, социальный капитал, образ жизни сообщества.*

Syla T. I.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL BASIS FOR LOCAL COMMUNITIES' RESEARCH

Article deals with the analyses of the social context and determining of the possible social-psychological discourse dimensions of the community development problem in Ukraine. Local community is the field of basic existential needs satisfying. It is the central actor of the civic society with the long-standing socio-cultural background in Ukraine. Community is also the space for the "glocalization" tendency deployment in addressing sustainable development challenges. Socio-psychological dimension of territorial communities' research needs the integration of the local socio-cultural context in empirical studies of the social capital, local identity, mental models of the life world, psychological sense of community.

Key words: *local community, social and cultural context, living environment, the mental model of the world, social capital, community life style.*